

POCHÓWKI „WŁADCÓW ZIEMI” W BADANIACH ETNOARCHEOLOGICZNYCH

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie najnowszych wyników badań etnoarcheologicznych prowadzonych w środkowej Jatendze (Burkina Faso) wśród niewielkiej społeczności Nioniosi. Badana grupa, zarówno według tradycji ustnej, jak i danych historycznych, uchodzi za bezpośrednich kontynuatorów społeczności zamieszkujących teren w górnym biegu Nakambé przed napływem Mossi w XIV i XV w. Obecnie, z racji wysokiego stopnia akulturacji, kultura Nioniosi zatraciła swoją odrębność, przyjmując styl życia oraz język przybyszy. Tym jednak, co przetrwało upływ kilku wieków, jest instytucja „władcy ziemi” – *tengsoba*¹, znajdująca swoje odzwierciedlenie w kulturze materialnej. Są to lokalne wytwory ceramiczne, przedmioty związane z kultem oraz pochówkiem wspomnianych „władców ziemi”.

W niniejszym artykule spróbuję przybliżyć fenomen współczesnych pochówków *tengsoba*, których forma uchodzić może za materialny łącznik między kulturą żywą a archeologiczną. Elementy składowe grobu „władcy ziemi”, takie jak kamienna stela oraz gliniane naczynie – pełniące rolę trumny – stanowią rozwinięcie form znanych z obszaru wodzostw Kurumbów. W poszukiwaniu analogii ze wspomnianym regionem pomocna również okazuje się tradycja ustna, w której przechowały się informacje o migracji z Lurum.

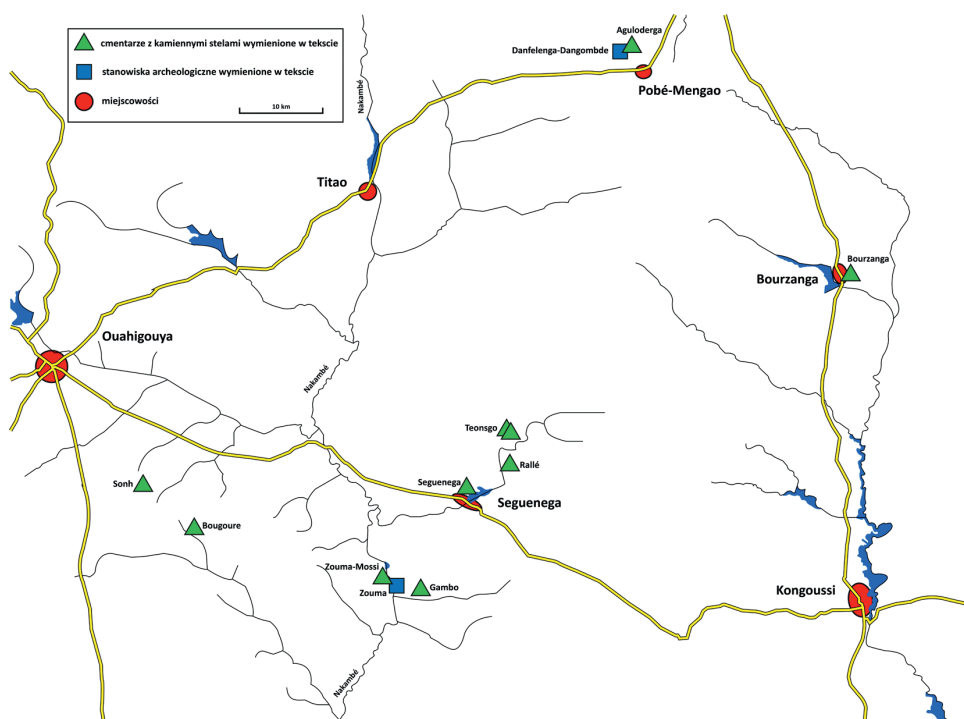
Słowa kluczowe: etnoarcheologia, Nioniosi, *tengsoba*, cmentarz, pochówki

Wstęp

Jednym z największych problemów badań etnoarcheologicznych w północno-zachodnim Burkina Faso jest relatywnie niewielka liczba danych. Sporadyczne prace archeologiczne prowadzone przez ośrodki zachodnie miały miejsce już na początku XX wieku, zaś badania prowadzone przez stronę burkińską rozpoczęły się dopiero w dobie postkolonialnej – na przełomie lat 60. i 70.². Zainteresowanie

¹ W dalszej części określenie to będzie wykorzystywane naprzemiennie z terminem *tengsoba*.

² A. K. Millogo, L. Koté, *Archéologie du Burkina Faso*, [w:] *L'Archéologie en Afrique de l'Ouest – Sahara et Sahel*, red. R. Vernet, Nouakchott-Paris 2000, s. 7–10.

Miejsca i stanowiska wymienione w tekście – opracowanie B. Franczyk

budziły rytzy naskalne w okolicach Aribindy i Pobé-Mengao oraz pozyskiwanie i obróbka żelaza w Jatendze. Poza pojedynczymi badaniami sondażowymi w Tougou i Bourzanga oraz badaniami powierzchniowymi w Ka In Ouro Koro, regularne prace archeologiczne prowadzono jedynie na stanowisku Rim³. Od 2012 roku, w wyniku niestabilnej sytuacji politycznej przy granicy z Mali, prowadzenie badań naukowych jest niezwykle ryzykowne.

Oprócz rozpoznania archeologicznego podejmowano również badania etnograficzne i historyczne. Pierwsze z nich miały miejsce w latach 30. XX wieku. Jednak to dopiero austriaccy etnografowie działający w latach 60. i 70. podjęli się pełniejszych badań nad społecznością Kurumbów⁴. W tym samym okresie Michel Izard opracowywał historię Mossi⁵ na podstawie źródeł ustnych i pisanych. Natomiast Jean-Yves Marchal wykonał lotnicze i powierzchniowe rozpoznanie kopców osad-

³ A. Mayor, *Traditions céramiques dans la boucle du Niger: Ethnoarchéologie et histoire du peuplement au temps des empires précoloniaux*, „Journal of African Archaeology Monograph Series”, Frankfurt am Main 2011, s. 164.

⁴ Kontynuowanych od końca lat 90-tych do czasów obecnych przez badaczy z Polski.

⁵ M. Izard, *Introduction à l'histoire des royaumes mossi*, [w:] *Recherches voltaïques*, vol 12–13, Paris – Ouagadougou 1970.

nicznych w środkowej Jatendze⁶, przypisując je Dogonom. Pomimo, że wszystkie te dane pozwoliły na rozpoznanie sytuacji historycznej i etnograficznej od momentu pojawienia się Mossi nad górnym biegiem Nakambé⁷ w XV wieku, wydarzenia poprzedzające ten okres wciąż pozostają dla nas niejasne.

Migrujący z południa Mossi natknęli się na społeczności prezentujące różny stopień organizacji społecznej. Część z tych społeczności została zmuszona do ucieczki, inne akceptując władzę *nakombse*⁸ zachowały system zamkniętych kast rzemieślniczych. Pozostałe natomiast, zaczęły ulegać stopniowej akulturacji. Intrygujące jest jednak to, iż pomimo dominacji militarnej i politycznej, część autochtonów zachowała pewne prerogatywy związane z lokalnym kultem przodków. A zatem elementy kultury archeologicznej, zniszczonej przez Mossi, przetrwały wokół tej konkretnej aktywności reprezentowanej przez „władców ziemi”.

Elementami kultury, które łączą społeczności żywe z kulturami archeologicznymi są bez wątpienia sztuka, tradycje ceramiczne oraz pochówki *tengsoba*. Moja praca dotyczy ostatniego z tych elementów, występującego na opisywanym terenie pod postacią kamiennych stel nagrobnych oraz pochówków w pitosach.

Materiały i metody

Etnoarcheologia narodziła się na początku XX wieku, jednak jej największy rozkwit nastąpił dopiero po drugiej wojnie światowej. Wpływ na to miało wiele czynników, a jednym z najważniejszych było powstanie „nowej archeologii”. Według Lewisa Binforda, etnoarcheologia miała być jedną z form „badań aktualistycznych” stosowanych w tzw. „modelu średniego zasięgu”⁹. A więc to na niej (oraz na archeologii eksperymentalnej) miał spoczywać obowiązek zasypywania przepaści między statycznymi danymi a dynamiczną przeszłością. Wykorzystując dane etnograficzne, poprzez analogię, można wnioskować o bezpowrotnie utraconej przeszłości, której świadectwa rejestrujemy za pomocą metody archeologicznej¹⁰.

Podstawowym problemem jest jednak zaimplementowanie wyników badań etnograficznych do danych archeologicznych. Na ile bowiem słusznym jest wykorzystywanie współczesnego kontekstu etnograficznego do interpretacji, na przykład neolitycznych kultur z Europy Środkowej¹¹? Problem z analogią doprowa-

⁶ J.-Y. Marchal, *Vestiges d'occupation ancienne au Yatenga (Haute-Volta) : une reconnaissance du pays kibga : précédé de : à propos de l'article de Jean-Yves Marchal*, [w:] *Empreintes du passé – Autrepart*, red. E. Bernus, J. Polet, G. Quéchon, 4, Paris 1997, s. 65–104.

⁷ Biała Wolta

⁸ Wywodzący się z Mossi potomkowie pierwszych zdobywców Jatengi (szlachta).

⁹ L.R. Binford, *Bones: Ancient Men and Modern Myths*, San Diego 1981, s. 32.

¹⁰ M. Johnson, *Teoria archeologii. Wprowadzenie*, Kraków 2013, s. 72–73.

¹¹ M. Przybyła, *Teoria ewolucji w archeologicznych badaniach nad dawnymi społeczeństwami*, Prace Archeologiczne 67, Kraków 2014, s. 78–79 – porównanie gospodarki grupy Mikea zamieszkującej południowo-zachodni Madagaskar do wspomnianych kultur neolitycznych z Nizin Środkowoeuropejskich.

dził w efekcie do powstania tzw. „bezpośredniej metody historycznej”. Zakłada ona badania wśród lokalnych społeczności, co do których istnieje przeświadczenie o ich łączności kulturowej ze społecznościami archeologicznymi. Zatem „bezpośrednia metoda historyczna” wymaga na nas niejako „cofania się w czasie” – od kontekstu etnograficznego do archeologicznego¹². Siła analogii wynikająca z tak prowadzonej analizy jest znacznie większa niż w przypadku analogii ogólnych. Problemem wspomnianej metody jest jednak jej relatywnie niewielki zasięg czasowy oraz geograficzny¹³.

Etnoarcheologia oraz wspomagająca ją „bezpośrednia metoda historyczna” nie wszędzie jednak mogą znaleźć zastosowanie. Poziom zmian cywilizacyjnych i społecznych powoduje nieodwracalne zmiany zarówno na poziomie kultury materialnej jak i niematerialnej. Zmiany te zachodzą stale, nie wszędzie jednak w równym tempie. Nie chodzi tu bynajmniej o poszukiwanie społeczności „skamieniałych” – które *de facto* nie istnieją, ale raczej o wybór takiej grupy, której łączność z szeroko rozumianą przeszłością jest poparta szeregiem niezależnych analiz. Taką właśnie społecznością są ci spośród Nioniosi, którzy są „władcami ziemi”.

Okres szerokich przemian politycznych, jakie zaczęły zachodzić nad górnym biegiem Nakambé doprowadził do ukształtowania się organizmów politycznych, które przetrwały w różnej formie do początku XX wieku. Pojawienie się Mossi i założenie Jatengi na przełomie XV i XVI wieku¹⁴ rozpoczyna ten szczególny proces, który z jednej strony charakteryzował się rozwojem ekonomicznym (napływ kupców Yarse i Marensé), jak również walkami z pasterzami Fulbe¹⁵ czy władcami Songhaju¹⁶. Największe zmiany zaszły jednak wśród społeczności, które zamieszkiwały ten teren jeszcze przed podbojem Mossi. Kim zatem byli autochtoni i jaki wpływ mieli na kształtującą się Jatengę oraz Djelgodji¹⁷?

¹² A. B. Stahl, *Concepts of Time and Approaches to Analogical Reasoning in Historical Perspective*, „American Antiquity”, 58, 1993, no. 2, s. 242.

¹³ S. MacEachern, *Foreign Countries: The Development of Ethnoarchaeology in Sub-Saharan Africa*, „Journal of World Prehistory”, 1996, vol. 10/3, s. 260.

¹⁴ M. Izard, J. Ki-Zerbo, *From the Niger to the Volta*, [w:] *General History of Africa. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, t. V, red. B.A. Ogot, UNESCO – Paris 1992, s. 339.

¹⁵ L. Buchalik, *Wodzowie Kurumbów i ich królestwa (Burkina Faso)*, „Forum Politologiczne”, 7 – Przywódcy i przywództwo we współczesnej Afryce, 2008, s. 367.

¹⁶ M. Tymowski, red. *Historia Afryki do początku XIX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 477–479.

¹⁷ Djelgodji – jedno z Fulbejskich państw w formie luźnej federacji wodzów, L. Buchalik *Niewolnicy kobiet, czyli pokrewieństwo żartów Dogonów i Kurumba: studium z etnohistorii Afryki Zachodniej*, Wrocław 2009, s. 43; P. d’Aquino, S. Dicko, *Contribution à l’histoire du Djelgodji (Burkina Faso). Les bases historiques de l’occupation peule de l’espace.*, [w:] *Figures Peules*, red. Botte R., Boutrais J., Schmitz J., Paris 1999, s. 270.

Spółeczności autochtoniczne znad górnego biegu Nakambé przed XV wiekiem można podzielić dosyć ogólnie na trzy grupy, na które natknęli się Mossi. Po pierwsze, były to społeczności zorganizowane – czyli grupy, które wytworzyły jakieś formy organizmów politycznych poprzedzających wodzostwa Mossi. Po drugie, społeczności akefaliczne – czyli grupy, które nie wytworzyły bardziej skomplikowanych form organizacji społecznej czy politycznej. Po trzecie, endogamiczne kasty rzemieślnicze – a zatem społeczności nie związane z konkretną grupą etniczną oraz nie tworzące organizmów politycznych. Te ostatnie posiadały jednak silne poczucie odrębności przejawiające się przede wszystkim nakazem endogamii. Innymi słowy, migrujący z południa Mossi natknęli się nie na pojedynczą grupę etniczną, ale na całe spektrum mniejszych lub większych społeczności różniących się od siebie zarówno językiem jak i gospodarką, kulturą czy formą organizacji społecznej.

Spółeczności zorganizowane, jak zostało to już wspomniane, to te, wśród których doszło do wykształcenia pewnych struktur politycznych. Są nimi bez wątpienia wodzostwa stworzone przez Kurumbów (Pela, Lurum, Tera oraz Karo)¹⁸, na czele których stoi *ayo*, władca pełniący jednocześnie rolę kapłana¹⁹. Jednak nie wszystkie społeczności Kurumbów wchodziły w skład któregoś z wymienionych wodzostw. W wyniku wewnętrznej migracji osadnictwo Kurumbów przesunęło się bardziej na południe w kierunku wsi Gambo, Bougoure i Ronga²⁰. Nie wydaje się jednak, aby powstały tam jakiegokolwiek trwałe struktury polityczne, jak miało to miejsce na północy, a społeczność Kurumbów najprawdopodobniej zachowała charakter akefaliczny.

Osadnictwo Kurumbów na południu przypominało istniejące już tam społeczności akefaliczne – a zatem drugą formę organizacji społecznej, z którą spotkali się Mossi podczas swojej wędrówki. Dosyć powszechnie przyjmuje się, że jedną z grup wchodzącą w skład wspomnianych społeczności mogli być migrujący z rejonu falez Bandiagary Dogonowie, którzy zamieszkiwali północną Jatengę już od X/XI wieku²¹. Jednak jako napływowa społeczność segmentarna²², mogli przejąć niektóre elementy właściwe lokalnej kulturze, tworząc niejako nowy twór. Niestety stan badań oraz skąpa liczba źródeł historycznych nie pozwala na udzielenie jasnej odpowiedzi na pytanie o skład etniczny owych grup.

¹⁸ L. Buchalik, *Archeologia i tradycja ustna. Próba rekonstrukcji historii regionu na przykładzie królestw Kurumbów (Burkina Faso)*, [w:] *Afryka między tradycją a współczesnością. Wybrane przykłady kontynuacji i zmian w historii, polityce, gospodarce i społeczeństwie*, t. 1, red. R. Wiśniewski, A. Żukowski, Warszawa 2013, s. 113.

¹⁹ *ayo* (j.koromfe) – władca, pełny tytuł władcy danego wodzostwa zawiera również jego nazwę (np. *Lurum-yo, Pela-yo*); L. Buchalik 2009, *op. cit.*, s. 54–55.

²⁰ D. Zahan, *Pour une histoire des Mossi du Yatenga*, „L’Homme”, 1 (2), 1961, s. 12.

²¹ J.-Y. Marchal, *op. cit.*, s. 89.

²² M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999, s. 132–133.

Ostatnią formą organizacji społecznej przed przybyciem Mossi były endogamiczne kasty rzemieślnicze skupione głównie na kowalstwie. Zamknięte kasty rzemieślnicze ukształtowały się najprawdopodobniej niezależnie w trzech ośrodkach w zachodniej Afryce. Wśród Wolofów oraz Soninke miałyby dojść do tego najpóźniej w XV wieku, natomiast wśród Malinke do końca XIII wieku²³. Co ciekawe, większość języków zachodnioafrykańskich posiada własne określenie kowala, co może sugerować, że obróbka żelaza (bądź świadomość jej istnienia) była znana zanim pojawiły się kasty²⁴. A zatem przeniesienie modelu systemu kastowego z zachodu, musiało nastąpić po XIII wieku, a przed przybyciem Mossi.

Ponownie warto podkreślić, że sytuacja społeczno-kulturowa, jaką zastali migrujący w górę Nakambé Mossi okazała się diametralnie różna od tej, którą dotąd znali. Nie może zatem dziwić, że jednym ze sposobów osławiania zastanej rzeczywistości było nadanie elementom tej rzeczywistości nazw. Egzoetnonim Foulse łączony jest z Kurumbami, natomiast określeniem Kibse nazywano Dogonów. Co więcej, doszło do wykształcenia zbiorczej nazwy całej ludności, która „mieszkała tutaj wcześniej” – Nioniosi²⁵. A zatem doszło do wykształcenia terminu ponad-etnicznego²⁶, który stosowany jest dziś zamiennie z określeniami Foulse czy Kibse.

Określenia te stoją niejako w opozycji do *nakombse*, czyli potomków władców Mossi. A więc właśnie na tej płaszczyźnie rysuje się utrwalony również dziś podział na „autochtonów” i „przybyszów”. Ta opozycja binarna sięga jednak głębszych struktur społeczności Jatengi. *Nakombse* reprezentujący (i sprawujący) narzuconą militarnie władzę, stoją w opozycji do Nioniosi – autochtonów, którzy będąc pierwszymi mieszkańcami tej ziemi²⁷ mają z nią szczególną więź. Pomimo dominacji politycznej i militarnej doszło do zachowania pewnych prerogatyw kulturowych przysługujących autochtonom²⁸. Dochodzi zatem do oddzielenia władzy politycznej i władzy „nad ziemią”. Polityczny władca Mossi (*naba*) stoi w opozycji do „władcy ziemi” (*tengsoba*).

Jeśli zatem do wspomnianego rozdzielenia doszło na początku podboju, to niektóre elementy kultury materialnej, związane ze sprawowaniem kultu przez *tengsoba*, mogą wskazywać na istnienie ciągłości z kulturami, które istniały nad Nakambé przed XV wiekiem. Sytuacja, gdzie jesteśmy w stanie ową ciągłość wyka-

²³ T. Tamari, *The Development of Caste Systems in West Africa*, „The Journal of African History”, 32, 1991, no. 2, s. 221–250.

²⁴ *Ibidem*, s. 241.

²⁵ A. Schweeger-Hefel, *L'art Nioniosi*, „Journal de La Société Des Africanistes”, 36, 1966, no. 2, s. 251. W literaturze oraz rozmowach z informatorami pojawia się czasem nieco bardziej poetyckie określenie „synów ziemi” – *tengbiise*. M. Izard, *Gens Du Pouvoir, Gens de la Terre: Les Institutions Politiques de L'Ancien Royaume Du Yatenga (Bassin de la Volta Blanche)*, Paris 1985, s. 22.

²⁶ Ch. D. Roy, *Art of the Upper Volta Rivers*, Paris 1987, s. 94.

²⁷ *Tenga* (j. moore) – ziemia.

²⁸ T. Tamari, *op. cit.*, s. 239.

zać, ma moim zdaniem miejsce na badanym terenie, wśród społeczności Nioniosi. Z punktu widzenia teorii archeologii możliwym stałoby się badanie przejścia od kultury żywej do kultury archeologicznej, będącej przecież jedynie pewnym konstruktym myślowym²⁹. Jakie zatem elementy kultury materialnej można poddać analizie etnoarcheologicznej?

Pochówki „władców ziemi” – pitosy

Związki zachodzące między instytucją „władcy ziemi” a kulturami archeologicznymi, można podzielić zasadniczo na trzy strefy. Pierwsza z nich związana jest z szeroko pojętą sztuką, przejawiającą się zwłaszcza w maskach kultowych czy rzeźbach³⁰. Druga strefa związana jest z lokalnymi tradycjami ceramicznymi³¹. Natomiast trzecia z nich obejmuje formy pochówków „władców ziemi”, i to ona jest głównym przedmiotem mojej analizy. Według mnie sztuka, tradycje ceramiczne oraz formy pochówków mogą uchodzić za łącznik między kulturą żywą a archeologiczną w badanej społeczności.

Na poziomie pochówków łączność ta przejawia się silnym zróżnicowaniem między pochówkami *tengsoba*, a pochówkami Mossi. W obu przypadkach preferowana jest inhumacja. Wśród Mossi jednak, zawinięte w całun zwłoki składa się bezpośrednio do jamy w ziemi³². Natomiast niektóre pochówki „władców ziemi”, zawierają dwa dodatkowe elementy, niewystępujące w praktykach pogrzebowych Mossi. Są nimi kamienna stela, umieszczana na szczycie grobu oraz ceramiczna trumna, w formie jednego bądź dwóch naczyń zetkniętych wylewami. Oba elementy mogą występować razem bądź niezależnie od siebie. Stele bywają umieszczane nad grobem pozbawionym „ceramicznej trumny”. Natomiast pochówek w jednym, bądź dwóch horyzontalnie ułożonych pitosach, również nie musi zostać zwieńczony stelą.

W materiale archeologicznym pochówki w naczyniach pozbawionych kamiennej steli nagrobnej spotykane są na dosyć dużej przestrzeni. Jest to szeroki na ponad 100 kilometrów pas ciągnący się łukowato od zakola Mouhoun³³ aż

²⁹ M. Johnson, *op. cit.*, s. 36–39.

³⁰ A. Schweeger-Hefel, *Die Kunst der Kurumba (Haute Volta, Westafrika)*, „Archiv für Völkerkunde”, 17/18, 1962/63, s. 194–260; *eadem*, *Kult und Kunst der Kurumba : Westafrika*, Wien 1965; *eadem*, *L'art Nioniosi...*; Ch. D. Roy, *Art of the...*; L. Buchalik, *Tradycyjna sztuka Kurumbów*, [w:] *Sztuka Afryki w kolekcjach i badaniach polskich*, red. S. Szafranski, M. Kądziała, M. Tobota, M. Ząbek, Szczecin 2014, s. 465–482.

³¹ A. Mayor, *Ceramic Traditions and Ethnicity in the Niger Bend, West Africa*, „Ethnoarchaeology”, 2 (1), 2010, s. 5–48; A. Mayor, *Traditions céramiques...*

³² A. Degorce, *Les espaces des morts dans les chants funéraires des Moose (Burkina Faso)*, „Journal des africanistes”, 79 (2), 2009, s. 43–63.

³³ Czarna Wolta

Fot. 1. Duże naczynie typu *singa* w centralnej części kadru, (miejscowość Danaoua, dep. Gourcy), fot. B. Franczyk

po brzegi Nigru w rejonie Tilla-béri³⁴. Pomimo względnie dużej liczby badań, wciąż problematycznym jest przypisywanie tego typu pochówków do którejś z kultur czy grup etnicznych. Dosyć powszechnie przyjmuje się, że można je wiązać z Nioniosi lub z samym substratem Kibse-dogońskim³⁵. Pierwsza możliwość jest zbyt ogólna do prowadzenia bardziej szczegółowych analiz, druga natomiast nie bierze pod uwagę wewnętrznego zróżnicowania wśród pochówków. Uważam, że na pytanie o twórców tego typu obiektów, należy odpowiedzieć uwzględniając wiedzę o współczesnych pochówków w pitosach.

W trakcie prowadzonych przeze mnie badań, udało mi się potwierdzić istnienie świadomości praktyki cho-

wania zmarłych w glinianych naczyniach, w nieodległej przeszłości. „Władca ziemi” z Bougoure uważa, że ostatni *tengsoba* został pochowany w dwóch naczyniach typu *singa*. Stanowisko w Bougoure jest jednak mocno niszczone przez intensywne prace rolne i poza luźnymi znaleziskami z powierzchni nie zarejestrowano całych naczyń *in situ*. Urzędujący w Teonsgo *foulse-naaba*³⁶ zaznaczył, że po jego śmierci zostaną wykonane naczynia, w którym zostanie złożony do ziemi. Takie pochówki, jego zdaniem, znajdują się w samym Teonsgo, ale przede wszystkim w opuszczonej wsi Rallé. Najciekawszym miejscem jest jednak cmentarz w Seguenega, rozdzielony wąską ścieżką na część przeznaczoną dla *fouli-nanamse*³⁷ oraz *fale-nanamse*³⁸.

³⁴ Bardzo ogólne datowanie tego horyzontu zamyka się w przedziale I – XVI w. AD (A. Mayor, *Traditions céramiques...*, s. 127). Pewnym wariantem tego typu pochówków są groby z pitosami ułożonymi wertykalnie. Jest to jednak relatywnie niewielki horyzont występujący między Mopti a Segou od V do VIII w. AD (A. Mayor, *Traditions céramiques...*, s. 183).

³⁵ A. K. Millogo, L. Koté, *op. cit.*, s. 57.

³⁶ *naaba*, (l.mn. *nanamse*) – w języku moore: szef; w tym przypadku *foulse-naaba* jest „szefem Foulse”.

³⁷ zwrot złożony z dwóch słów w języku moore: *nanamse* – szefowie, *fouli* (forma gramatyczna) – Foulse; „szefowie Foulse”.

³⁸ zwrot złożony z dwóch słów w języku moore: *nanamse* – szefowie, *fale* (forma gramatyczna) – Falense; „szefowie Falense” – grupy zbliżonej do Foulse.

Na obu nekropoliach, częściowo niszczonych przez wodę, wyraźnie widoczne są dobrze zachowane naczynia na zwłoki, znajdujące się bądź to na powierzchni bądź w profilu stanowiska. W Seguenega, podobnie jak w Teonso czy Bougoure, „władca ziemi” podkreśla, iż pochówki w naczyniach są dokonywane do czasów obecnych.

Świadomość istnienia tego typu praktyk nie jest jednak powszechna wśród wszystkich badanych grup skupionych wokół *tengsoba*. „Władca ziemi” z Sonh³⁹ uważa, że takich pochówków w jego miejscowości się nie wykonuje⁴⁰. Podobne zdanie wyraził również *tengsoba* z Zouma-Mossi. Co ciekawe, według niego na drugim brzegu Nakambé (w odległości około 1,5 km) znajdowała się pierwsza lokalizacji wsi Zouma, gdzie na powierzchni zarejestrowano szereg pochówków w pitosach. Również „władca ziemi” z miejscowości Gambo uważa, że pochówków w naczyniach się nie dokonuje. Ze zdaniem tym nie zgadza się natomiast *foulse-naaba* z położonej nieopodal Seguenega. Ta różnica zdań może wynikać z obecności pochówków w pitosach, leżących bezpośrednio pod cmentarzem ze stelami. Według Annemarie Schweeger-Hefel, pochówki w naczyniach znajdowały się w nasypie starszego kurhanu, na którym następnie powstał cmentarz „władców ziemi” w Gambo⁴¹. Bez dokładnych badań archeologicznych, nie udało się określić relacji jaka może zachodzić pomiędzy starszymi pochówkami a nowym cmentarzem. Oraz czy pochówki w pitosach, już w trakcie funkcjonowania nekropoli „władców ziemi”, wciąż były dokonywane.

W przeprowadzonych rozmowach regularnie pojawia się również motyw wędrówki z północy, być może zatem jest to miejsce gdzie powinniśmy szukać bezpośrednich analogii do współczesnych pochówków w pitosach. Na północny zachód od miejscowości Pobé-Mengao, znajduje się stanowisko Danfelenga-Dangombde, będące głównym ośrodkiem wodzostwa Lurum od połowy XVIII wieku⁴². Występujące w jego pobliżu pochówki w naczyniach można z pewnym prawdopodobieństwem wiązać z Kurumbami. Według informatorów, pochówki w pitosach były tam praktykowane jeszcze w latach 60. XX wieku⁴³. Niezwykle trudno ocenić dlaczego społeczność Kurumbów odeszła od tego typu praktyk. Być może miało to związek z opuszczeniem Lurum i powrotem do starych siedzib na przełomie XIX i XX wieku. Wpływu islamu oraz chrześcijaństwa również nie sposób pomi-

³⁹ Prowincja Jatenga, departament Oula.

⁴⁰ Co ciekawe, na cmentarzu *tengsoba* wyraźnie widoczne są na powierzchni wylewy wkopanych w ziemię naczyń, niekiedy wystające spod samej steli kamiennej (stela S. 13). Ten brak świadomości może być spowodowany silnym wpływem rodziny, której członkowie wyraźnie podkreślali swój związek z islamem. Samo stanowisko z pochówkami „władców ziemi” jest w części zachodniej zajmowane przez nowe groby muzułmańskie.

⁴¹ A. Schweeger-Hefel, *L'art Nioniosi...* s. 258.

⁴² L. Buchalik 2008, *op. cit.*, s. 366.

⁴³ A. Söbel, *Aspekte der Töpferei in Lurum, Burkina Faso*, „Paideuma: Mitteilungen Zur Kulturkunde“, 32, 1986, s. 253.

nać. Dziś taki rodzaj pochówków nie jest praktykowany w Lurum, zachował się jednak w badanej przeze mnie południowej strefie osadnictwa Kurumbów.

Z pochówkami nierozzerwalnie związane są również liczne praktyki o charakterze magicznym. W Pobé-Mengao zachowała się opowieść tłumacząca sens pochówków w podwójnych naczyniach. Według tego przekazu, garncarka imieniem Rogdikidga pochowała swoje zmarłe dziecko w dwóch naczyniach glinianych z nadzieją na powrót zmarłego do rodziny⁴⁴. Odzwierciedla to dobrze poświadczane w źródłach etnograficznych przeświadczenie o istnieniu „wcielen” przodków wśród Kurumbów⁴⁵. Nieznajdującą dotąd analogii w literaturze praktyką, były dokonywane jeszcze niedawno towarzyszące pochówki zwierzęce. W opinii informatora z Seguenega, ciało zmarłego *foulse-naaba* złożonego do leżących na boku dwóch naczyń typu *sīnga*, towarzyszył kogut oraz pies. Pierwsze ze zwierząt postrzegane było jako symbol nowego dnia i być może również ponownego „wcielenia”. Natomiast pies uważany był za strażnika domu. Jednakże dokładna analiza pochówków towarzyszących wciąż wymaga pogłębionych studiów.

Podsumowując, pochówki w glinianych naczyniach dokonywane były w południowej strefie osadnictwa Kurumbów w nieodległej przeszłości. Ich potencjalny związek z ludnością zamieszkującą Lurum poświadcza lokalna tradycja ustna. Stąd uprawnionym wydaje się szukanie analogii w pochówkach rejestrowanych archeologicznie w tym właśnie regionie. Godnym pogłębionej dyskusji jest natomiast fenomen zaniku wspomnianych pochówków na północy, a przetrwanie ich w zdominowanej przez Mossi społeczności Nioniosi na południu. Pewne analogie występują również w sferze kultowej oraz związanymi z nią wierzeniami na temat życia pozagrobowego czy strefami tabu. Zatem, czy pochówki w pitosach są jedynymi obiektami grobowymi, co do których możemy doszukiwać się analogii z „północą” zarówno o charakterze materialnym jak i niematerialnym?

Pochówki „władców ziemi” – stele

Wraz z pochówkami w pitosach, kamienne stele nagrobne są jednym z elementów łączących społeczności żywe z kulturami archeologicznymi. Co więcej, pomimo wysokiego poziomu akulturacji, stele kamienne wykonywane były do niedawna na badanym przeze mnie obszarze. Ich forma oraz sposób wykonania łądząco przypomina stele z Lurum. Natomiast w warstwie kultowej, czynności związane z kultem przodków, w których stele kamienne odgrywają ważną rolę przetrwały jedynie na południu. Aby w pełni zrozumieć fenomen współczesnych stel nagrobnych, należy moim zdaniem przeanalizować sposób opracowania ich formy, a następnie odnieść je do relacji, jakie mogą zachodzić z ich „użytkowni-

⁴⁴ *Ibidem*, s. 253.

⁴⁵ L. Buchalik, *Narodziny u Kurumbów*, „Lud”, 85, 2001, s. 223–238.

kami”⁷⁶. Za podsumowanie może natomiast posłużyć archeologiczne stanowisko Kissi w północnym Burkina Faso, gdzie zarejestrowano jedno z najstarszych stel kamiennych w tym regionie.

Pierwsze dane na temat kamiennych stel z północnego Burkina Faso pochodzą z prac prowadzonych przez zespół austriackich etnologów w latach 60. i 70. Do 1980 roku Annemarie Schweeger-Hefel zarejestrowała 36 cmentarzy z kamiennymi stelami. Co więcej, miała świadomość istnienia kolejnych 8 cmentarzy, do których jednak – z różnych powodów – nie miała dostępu. Szacowana przez nią liczba kamiennych stel wynosiła 4439 sztuk, podzielonych na 2 podstawowe grupy:

- grupa I – najliczniejsza, składająca się z kamiennych płyt bez śladów zdobień;
- grupa II – rzeźbione stele kamienne z liniami rytymi.

Ostatnia z grup została podzielona na 5 typów, które zostały wyróżnione na podstawie analizy 162 stel z 19 cmentarzy „władców ziemi”⁷⁶.

Niektóre formy, w mniemaniu autorki opracowania, wskazują na płeć zmarłego, o czym świadczyć mają układy linii rytych⁷⁷. Nie przeprowadzono jednak żadnych badań archeologicznych i antropologicznych, które potwierdziłyby te przypuszczenia, stąd interpretacja części z nich jest wciąż umowna. Obecność pochówków kobiet „władców ziemi” na cmentarzach *tengsoba* nie jest wykluczona. W opinii informatorów z miejscowości Sonh, pochówki takie były dokonywane w nieodległej przeszłości. Natomiast wśród informatorów nie zachowała się pamięć o jakimkolwiek związku konkretnej steli ze zmarłą kobietą. Odpowiedź na pytanie, czy kamienne stele mogą w jakikolwiek sposób wskazywać na płeć zmarłego, wymagać będzie dalszej analizy.

Przygotowanie samej steli nagrobnej, wymagało zarówno przynależności do rodu zmarłego, jak i odpowied-

Fot. 2. Stela kamienna z cmentarza „władców ziemi” w miejscowości Sonh (dep. Oula), fot. B. Franczyk

⁷⁶ A. Schweeger-Hefel, *Steinskulpturen der Nyonyosi aus Ober-Volta*, Wien 1980, s. 70–71.

⁷⁷ Eadem, *L'art Nioniosi...*, s. 267.

nio dobranej techniki wykonania. Według informatorów, stela przygotowywana jest głównie przez zięcia zmarłego⁴⁸. Natomiast w rejonie Pobé-Mengao wykonywana była przez męskich przedstawicieli rodziny zmarłego, wywodzących się z rodu Sawadogo. Przy obróbce granitowych bloków kamiennych stosowano dwie techniki. Pierwsza z nich, zarejestrowana w miejscowości Bourzanga polegała na wykorzystaniu ognia, aby osłabić i rozłupać skałę. Druga natomiast, pojawiająca się w okolicach wspomnianego Pobé-Mengao, na wykorzystaniu naturalnej porowatości skały, z której odłupywano granitowe płyty przy pomocy tłuczka⁴⁹. Tak opracowane płyty transportowane były następnie na cmentarz, gdzie ustawiano je nad grobem zmarłego.

Cmentarzysko jak i miejsce obróbki takich stel zostało zarejestrowane w trakcie polsko-burkińskiego projektu etnoarcheologicznego realizowanego pod koniec 2016 roku⁵⁰. W odległości około 2,5 km na północny zachód od miejscowości Pobé-Mengao, tuż obok wspomnianego wcześniej stanowiska Danfelenga-Dangombde, znajdują się dwa wzgórza określane w tradycji ustnej mianem *Agulodergera*⁵¹. W bezpośredniej bliskości północnego stoku „wzgórza E” znajduje się niewielkie skupisko (wychodnia) szarych głazów granitowych noszących ślady intencjonalnej obróbki. Wyraźnie widoczne są długie odbicia, z których mogły zostać uformowane płyty kamienne. Na powierzchni wokół wychodni zalega warstwa odłupków, z których przynajmniej część nosi ślady obróbki wykonanej przez człowieka. Nie zarejestrowano jednak jakichkolwiek elementów naczyń ceramicznych lub śladów ognia. Prowadzić to może do wstępnej konkluzji, iż stanowisko to służyło wyłącznie do pozyskiwania surowca kamiennego metodą odbić przy pomocy tłuczka. Jakikolwiek inne działania niż obróbka kamieniarska nie miały miejsca. Wymaga to jednak jeszcze pogłębionych studiów, zwłaszcza nad materiałem z którego wykonywane były stele transportowane na nieodległe cmentarzysko.

Cmentarzysko, na którym przypuszczalnie wykorzystywano wspomniane stele granitowe znajduje się w odległości ok. 240 m od wychodni w pobliżu „wzgórza E”. Stanowisko otaczające od północy i zachodu „wzgórze W” jedynie w niektórych przypadkach zajmuje stoki wzgórza. Składa się ono z wyraźnie widocznych na powierzchni ziemi granitowych stel nagrobnych oraz niskich kręgów kamiennych wykonanych z lokalnego zlepieńca. Umieszczane w centrum kręgu stele

⁴⁸ Inf. Moumouni Zallé [Seguenega: XI/2017], A. Schweeger-Hefel 1980, *op. cit.*, s. 71.

⁴⁹ A. Schweeger-Hefel 1966, *op. cit.*, s. 256.

⁵⁰ *Prahistoria królestwa Lurum. Polsko-Burkińska prospekcja etnoarcheologiczna w departamencie Pobe Mengao (prowincja Soum)* – projekt realizowany był na przełomie października i listopada 2016 roku, brali w nim udział: Krzysztof Rak z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz autor niniejszego artykułu.

⁵¹ Inf. Ismael Sawadogo [Pobé-Mengao: XI/2016] – nazwa w języku koromfe podana przez informatora - w trakcie badań zostały roboczo określone jako „wzgórze W” oraz „wzgórze E”.

tylko gdzieś tam zachowały się *in situ*. Z racji dużej powierzchni stanowiska oraz ograniczonego czasu pracy, ilość założeń grobowych można wstępnie ocenić na około 20–30. Dalsze prace mogłyby rzucić światło na rozwój stanowiska, jego relację w stosunku do nieodległego Danfelenga-Dangombde oraz związek z pochówkami w pitosach.

Wykonywane obecnie stele przeznaczone są dla grupy osób wywodzących się z Nioniosi. Jak zostało to już wspomniane wcześniej, kamienne stele umieszczane były na grobach *tengsoba*. Pełniący podobną do niego rolę – *foulse-naaba*, również mógłby liczyć na pochówek ze stelą. Taki zabieg miał miejsce w Seguenega, Rallé oraz Teonsgo. W tym ostatnim przypadku, na murze okalającym dwa groby ostatnich *foulse-naaba*, zachowały się daty śmierci – 1986 oraz 1998/2011, wskazujące na prawdopodobny czas powstania stel. Być może również pochówki kobiet z rodzin „władców ziemi” wieńczone były stelami. Kolejną grupą, która honorowana jest po śmierci kamiennymi stelami to szeroko pojęta „starszyzna”. Takie pochówki zarejestrowano w Gambo oraz Seguenega. We wspomnianym Teonsgo znajduje się również drugi cmentarz, na którym pochowani są *bugo*⁵² oraz „szefowie myśliwych”⁵³. Obecny *bugo* pełni jednocześnie rolę „szefa myśliwych”, co według informatora, jest sytuacją nową – dotąd bowiem oba stanowiska były rozdzielone⁵⁴. O ile instytucja „szefa myśliwych” pojawiła się w badaniach po raz pierwszy, o tyle pochówki *bugo* pojawiają się również na cmentarzysku w Gambo, gdzie tworzą osobną strefę składającą się w większości ze stel granitowych⁵⁵.

Relacja łącząca wszystkie osoby bądź grupy dla których wykonywane były stele opiera się moim zdaniem, na szczególnym związku z pamięcią o przeszłości. Każdy zmarły, dla którego sporządzona została stela, uchodził w powszechnym mniemaniu za Nioniosi. Nie jest to jednak równoznaczne ze stwierdzeniem, że każdy Nioniosi zostanie uhonorowany kamienną stelą. Na tym poziomie analizy wykluczyć należy również związki z konkretnymi rodami, ponieważ poza spotykanymi na północy Sawadogo, „władcami ziemi” są również przedstawiciele rodów Zallé, Bellem czy Oueremi. Co więcej, to samo nazwisko mogą nosić kowale, których pochówków nie dokonuje się na cmentarzu „władców ziemi” co podkreśla informator⁵⁶. Przynależność do starszyzny, bądź do bliskiej rodziny *tengsoba*

⁵² *bugo*, l.mn. *buguba* (j. moore) – kapłan-jasnowidz, przygotowuje lekarstwa, odpowiedzialny również za odprawianie niektórych rytuałów; A. Söbel, *op. cit.*, s. 251; A. Schweeger-Hefel 1980, *op. cit.*, s. 21.

⁵³ Jest to 5 stel wolnostojących (4 z szarego granitu bez zdobień, jedna z czerwonego laterytu z liniami rytymi) oraz jedna „widelcowata” otoczona murem.

⁵⁴ Inf. Michel Zallé [Teonsgo: XI/2017].

⁵⁵ Niestety, „władca ziemi” z Gambo nie wyraził zgody na zadokumentowanie stel ze strefy dla *bugo*.

⁵⁶ Inf. *foulse-naaba* [Seguenega: XI/2017].

Fot. 3. Cmentarz *bugo* i „szefów myśliwych” w Teonsgo (dep. Seguenega), fot. B. Franczyk

(prawdopodobne pochówki kobiet), niejednokrotnie wystarcza do stworzenia steli zmarłemu. Istnienie relacji między tymi osobami a formami pochówku, w mojej opinii, wiąże się z bliskością lub partycypacją we „władzy pamięci” rozumianej jako pewna szczególna relacja z „przeszłością”. „Władca pamięci” jako dysponent pamięci o przeszłości, poprzez praktyki o charakterze kultowym⁵⁷ dokonuje działań podtrzymujących ową pamięć. Materialnym świadectwem tejże „przeszłości” są również kamienne stele ustawiane nad grobami. Ich obecność podtrzymuje i replikuje pamięć o zmarłym. Tym samym sprawowanie „władzy pamięci” w równym stopniu dotyczy tak żywych jak i zmarłych⁵⁸.

To mityczne pojmowanie „przeszłości” znajdujące swoje odzwierciedlenie w formie obrządku pogrzebowego oraz kulcie, może być jedną z płaszczyzn etnoarcheologicznej analizy zanikającej kultury Nioniosi. Jest to jednak praca, która

⁵⁷ „Władcy ziemi” są również kapłanami lokalnego kultu przodków

⁵⁸ temat sprawczości „zmarłych” poruszony został szczególnie w: E. Domańska, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa 2017; natomiast szczególna relacja między żywymi a „żywymi zmarłymi” w: J.S. Mbiti, *Afrykańskie religie i filozofia*, Warszawa 1980.

stanowczo wykracza poza ramy tego opracowania. Proponuję natomiast zwrócić się w kierunku źródeł archeologicznych w celu odnalezienia analogii do owych materialnych łączników z „przeszłością”.

Położone w prowincji Oudalan stanowisko Kissi jest dużym stanowiskiem osadniczym funkcjonującym między I a XII w. AD, w skład którego wchodziły również cmentarzyska⁵⁹. Ich charakterystycznym elementem jest obecność kręgów kamiennych oraz stel nagrobnych. Te ostatnie wykonywane były z materiału pozyskiwanego w promieniu do 60 km⁶⁰ i ludzko przypominają stele przygotowywane przez Nioniosi. Co więcej, wspomniane kręgi kamienne pojawiają się zarówno w Kissi, jak i okolicach miejscowości Pobé-Mengao⁶¹. Niektóre z nich otaczają pojedynczą płytę kamienną, w czym nawiązują do opisanych powyżej pochówków z rejonu wzgórz *Aguloderga*. Niezwykle ciekawą jest koncepcja migracji społeczności zamieszkującej Kissi, na zachód i połączenie jej z migrującymi Tellemami, co mogłoby doprowadzić do ukształtowania się kultury Kurumbów⁶². Analiza porównawcza danych pozyskanych w Kissi oraz materiału etnograficznego może być zatem nieocenioną pomocą w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania o najdawniejsze dzieje Nioniosi.

Podsumowanie

Ekspansja Mossich oraz ich dominacja polityczna i militarna nad podbitą ludnością nie doprowadziła do całkowitej akulturacji tej ostatniej. Zachowanie prerogatyw kultowych wśród wywodzących się z Nioniosi „władców ziemi” oznacza, iż w ramach tej działalności mogły zachować się elementy kultury materialnej właściwe społecznościom autochtonicznym. Zarówno sztuka jak i tradycje ceramiczne oraz pochówki *tengsoba* wydają się być najwłaściwszymi poziomami analizy etnoarcheologicznej. Porównanie danych pozyskanych zarówno metodami właściwymi etnografom jak i archeologom pozwala na wnioskowanie o niedostępnej przeszłości. Natomiast dzięki zastosowaniu „bezpośredniej metody historycznej” analogie między dynamiczną przeszłością a statycznymi źródłami będą miały wyższy poziom prawdopodobieństwa.

⁵⁹ S. Magnavita, *Sahelian crossroads: Some aspects on the Iron Age sites of Kissi, Burkina Faso*, [w:] *Crossroads/ Carrefour Sahel: Cultural and technological developments in first millennium BC/ AD West Africa*, red. S. Magnavita, L. Koté, P. Breunig, O.A. Idé, 2009, s. 79–104.

⁶⁰ S. Magnavita, *1500 Jahre am Mare de Kissi: Eine Fallstudie zur Besiedlungsgeschichte des Sahel von Burkina Faso*, Frankfurt am Main 2015, s. 121. Według autorki opracowania jednym z miejsc pozyskiwania surowca miały być okolice Djibo.

⁶¹ A. Schweeger-Hefel, *Zur Frage megalithischer Elemente bei den Kurumba (Ober-Volta, Westafrika)*, „Zeitschrift für Ethnologie“, Bd. 88, H. 2, 1963, s. 266–292.

⁶² S. Magnavita, *1500 Jahre...* s. 151–152.

Przeprowadzone badania skupiały się na rejestracji cmentarzysk ze stelami nagrobnymi oraz pochówków w pitosach. Oba elementy wciąż są obecne na cmentarzach „władców ziemi”. O ile przygotowywanie stel nagrobnych wydaje się bardziej rozpowszechnione, o tyle pochówki w naczyniach dokonywane były do niedawna jedynie w kilku miejscach. Stele ustawiane są nad grobami osób związanych z *tengsoba*. Przysługują one również osobom posiadającym specjalną więź z przeszłością, które określam mianem „władców pamięci”. Zapewne pogłębiona analiza porównawcza stel kamiennych ze stanowiska Kissi mogłaby rzucić nowe światło na formowanie się zbliżonego horyzontu w badanym przeze mnie regionie – podobnie jak analiza pochówków w naczyniach, tak powszechnych w materiale archeologicznym z prowincji Soum, a nieobecnych we współczesnym kontekście etnograficznym tego regionu. Istnienie świadomości migracji „z północy” może być jednym z kluczy do lepszego zrozumienia współczesnych pochówków w naczyniach w południowej Jatendze.

Trwająca od kilku wieków akulturacja Nioniosi przez Mossi spowodowała przyjęcie stylu życia oraz języka zdobywców. Obecnie bardzo wyraźny jest wpływ wielkich religii monoteistycznych (islam i chrześcijaństwa) widoczny na samych cmentarzach „władców ziemi”. Niebagatelną rolę odgrywa również globalizacja i migracja młodych osób do miast. Przejście do kultury prefiguratywnej jest zatem nieodwracalne i nieuniknione. Jednocześnie w tak niewielkiej społeczności, gdzie wiedza o przeszłości przekazywana jest poprzez kontakt z „władcami ziemi”, stopniowo dochodzi do zaniku pamięci o przeszłości pojmowanej lokalnie. Przeszłość i przekonanie o wspólnej historii są elementami tworzącymi określoną społeczność.

Mgr Bogusław Franczyk, absolwent archeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, obecnie doktorant na Uniwersytecie Warszawskim oraz magistrant w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się przemianami społeczno-kulturowymi w północnym Burkina Faso. Wykorzystując podejście etnoarcheologiczne, stara się zrozumieć relację, jaka zachodzi między współczesnymi tradycjami ceramicznymi a tożsamością etniczną.

Bibliografia

- d'Aquino, Patrick & Dicko, Saïdou, *Contribution à l'histoire du Djelgodji (Burkina Faso). Les bases historiques de l'occupation peule de l'espace.*, [w:] *Figures Peules*, red. Botte R., Boutrais J., Schmitz J., Paris 1999, s. 267–286.
- Binford, Lewis, R., *Bones: Ancient Men and Modern Myths*, San Diego 1981.
- Buchalik, Lucjan, *Narodziny u Kurumbów*, „Lud”, 85, 2001, s. 223–238.

- Buchalik, Lucjan, *Wodzowie Kurumbów i ich królestwa (Burkina Faso)*, „Forum Politologiczne”, 7 – Przywódcy i przywództwo we współczesnej Afryce, 2008, s. 353–383.
- Buchalik, Lucjan, *Niewolnicy kobiet, czyli pokrewieństwo żartów Dogonów i Kurumba: studium z etnohistorii Afryki Zachodniej*, Wrocław 2009.
- Buchalik, Lucjan, *Archeologia i tradycja ustna. Próba rekonstrukcji historii regionu na przykładzie królestw Kurumbów (Burkina Faso)*, [w:] *Afryka między tradycją a współczesnością. Wybrane przykłady kontynuacji i zmian w historii, polityce, gospodarce i społeczeństwie*, t. 1, red. Wiśniewski R., Żukowski A., Warszawa 2013, s. 113–125.
- Buchalik, Lucjan, *Tradycyjna sztuka Kurumbów*, [w:] *Sztuka Afryki w kolekcjach i badaniach polskich*, red. Szafrński S., Kądziała M., Tobota M., Ząbek M., Szczecin 2014, s. 465–482.
- Degorce, Alice, *Les espaces des morts dans les chants funéraires des Moose (Burkina Faso)*, „Journal des africanistes”, 79 (2), 2009, s. 43–63.
- Domańska, Ewa, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa 2017.
- Izard, Michel, *Introduction à l'histoire des royaumes mossi*, [w:] *Recherches voltaïques*, vol 12–13, Paris – Ouagadougou 1970.
- Izard, Michel, *Gens Du Pouvoir, Gens de la Terre: Les Institutions Politiques de L'Ancien Royaume Du Yatenga (Bassin de la Volta Blanche)*, Paris 1985.
- Izard, Michel & Ki-Zerbo Joseph, *From the Niger to the Volta*, [w:] *General History of Africa. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, t. V, red. Ogot B.A., UNESCO – Paris 1992, s. 327–367.
- Johnson, Matthew, *Teoria archeologii. Wprowadzenie*, Kraków 2013.
- MacEachern, Scott, *Foreign Countries: The Development of Ethnoarchaeology in Sub-Saharan Africa*, „Journal of World Prehistory”, 1996, vol.10/3, s. 243–304.
- Magnavita, Sonja, *Sahelian crossroads: Some aspects on the Iron Age sites of Kissi, Burkina Faso*, [w:] *Crossroads/Carrefour Sahel: Cultural and technological developments in first millennium BC/AD West Africa*, red. Magnavita S., Koté L., Breunig P., Idé O.A., 2009, s. 79–104.
- Magnavita, Sonja, *1500 Jahre am Mare de Kissi: Eine Fallstudie zur Besiedlungsgeschichte des Sahel von Burkina Faso*, Frankfurt am Main 2015.
- Marchal, Jean-Yves, *Vestiges d'occupation ancienne au Yatenga (Haute-Volta) : une reconnaissance du pays kibga : précédé de : à propos de l'article de Jean-Yves Marchal*, [w:] *Empreintes du passé – Autrepas*, red. Bernus E., Polet J., Quéchon G., 4, Paris 1997, s. 65–104.
- Mayor, Anne, *Ceramic Traditions and Ethnicity in the Niger Bend, West Africa*, „Ethnoarchaeology”, 2 (1), 2010, s. 5–48.
- Mayor, Anne, *Traditions céramiques dans la boucle du Niger: Ethnoarchéologie et histoire du peuplement au temps des empires précoloniaux*, „Journal of African Archaeology Monograph Series. Human Population and Paleoenvironment in West Africa”, t. 7, 2, Africa Magna, Frankfurt am Main 2011.
- Mbiti, John, S., *Afrykańskie religie i filozofia*, Warszawa 1980.
- Millogo, Antoine, K. & Koté Lassina, *Archéologie du Burkina Faso* [w:] *L'Archéologie en Afrique de l'Ouest – Sahara et Sahel*, red. Vernet R., Nouakchott-Paris 2000, s. 51–58.

- Przybyła, Marcin, *Teoria ewolucji w archeologicznych badaniach nad dawnymi społeczeństwami*, Prace Archeologiczne 67, Kraków 2014.
- Roy, Christopher, D., *Art of the Upper Volta Rivers*, Paris 1987.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Die Kunst der Kurumba (Haute Volta, Westafrika)*, „Archiv für Völkerkunde“, 17/18, 1962/63, s. 194–260.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Zur Frage megalithischer Elemente bei den Kurumba (Ober-Volta, Westafrika)*, „Zeitschrift für Ethnologie“, Bd. 88, H. 2, 1963, s. 266–292.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Kult und Kunst der Kurumba : Westafrika*, Wien 1965.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *L'art Nioniosi*, „Journal.....“, 36 (2), 1966, s. 251–332.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Steinskulpturen der Nyonyosi aus Ober-Volta*, Wien 1980.
- Stahl, Ann, B., *Concepts of Time and Approaches to Analogical Reasoning in Historical Perspective*, „American Antiquity“, 58, 1993, no. 2, s. 235–260.
- Stöbel, Arnulf, *Aspekte der Töpferei in Lurum, Burkina Faso*, „Paideuma: Mitteilungen Zur Kulturkunde“, 32, 1986, s. 239–262.
- Tamari, Tal, *The Development of Caste Systems in West Africa*, „The Journal of African History“, 32 (2), July 1991, s. 221–250.
- Tymowski, Michał, red. *Historia Afryki do początku XIX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996.
- Tymowski, Michał, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999.
- Zahan, Dominique, *Pour une histoire des Mossi du Yatenga*, „L'Homme“, 1, 1961, no. 2, s. 5–22.